

ДЕЯКІ ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗМІЩЕННЯ ПАМ'ЯТОК СКІФСЬКОГО ЧАСУ В УКРАЇНСЬКОМУ ЛІВОБЕРЕЖНОМУ ЛІСОСТЕПУ

Стаття є спробою простежити загальні закономірності розміщення археологічних пам'яток скіфського часу, насамперед, курганів скіфського типу, залежно від природних умов, а також поселенських зон і торгівельно-воєнних шляхів.

При вивченні пам'яток скіфського часу на території Українського Лісостепу значні труднощі виникають при спробах розмежування пам'яток автохтонного населення і прийшлого, яке можна вважати рухливими скотарями¹. При вирішенні цих проблем важливими орієнтирами можуть бути закономірності просторового розміщення археологічних пам'яток (рис. 1), зокрема, їхнього зв'язку з певними типами ландшафтів, оскільки саме ландшафт впливає на спрямованість господарства, а отже, і систему розселення. Особливу увагу ми звертаємо на умови розміщення курганів з похованнями скіфського типу², в першу чергу, так званих дружинних. Досить раптово масова поява наприкінці VII ст. до н. е. могильників, що належали структурованому суспільству на чолі з військовою аристократією, свідчить (незалежно від того, чи вважати її прийшлою чи місцевою за походженням) про наявність ефективного скотарства — а це, насамперед, рухливе скотарство — в економіці місцевих суспільств. Адже лише за умов ефективного скотарства, яке забезпечує одержання надлишкового продукту, можлива поява згаданої верстви суспільства³. Підтвердженням цієї тези є помітна орієнтація військової аристократії скіфського часу на торгівлю і тісно пов'язані з нею данництво та різні види екзоексплуатації. Спробуємо простежити закономірності зв'язків курганних могильників з природним середовищем, поселенськими зонами і давніми трасами, виходячи із припущення, досить вірогідного, з огляду на історичну ситуацію, про належність значної частини могильників рухливим войовничим скотарям, які з'явилися в Лісостепу внаслідок розселення скіфського воєнно-кочового об'єднання⁴.

Таке загальне зіставлення археологічного матеріалу з історико-географічною ситуацією вважаємо доцільним, оскільки це дозволяє зробити вже на сучасному рівні вивченості пам'яток певні висновки, які, звісно, будуть корегуватися при подальших дослідженнях у межах окремих мікрорегіонів. Зрозуміло, в одній статті неможливо докладно розглянути усі аспекти проблеми; до того ж, просторове зіставлення курганних могильників і поселень не завжди можна уявити на підставі публікацій. Просторова організація пам'яток чіткіше простежується на території Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя з більш одноманітними і більш «степовими», порівняно з Правобережжям, ландшафтами.

Нагадаємо основні складові природного середовища Українського Лісостепу. Як відомо, лісостеп посідає проміжне місце між двома великими природнокліматичними зонами — степом і лісом. Це фактично кліматична підзона степу, або, за висловом А. М. Бекетова, передстеп'я, оскільки тут ще багато лісів, але степові простори вже великі⁵. Розмежування степу і лісостепу є значною мірою умовним і визнається не всіма, відповідно до розповсюдження типових ґрунтів і рослинності⁶, а межі лісостепової смуги в окремих регіонах коливаються⁷.

Клімат Лісостепу в цілому м'який, помірно континентальний, континентальність якого посилюється у східному і південному напрямках. Гідрокліматичний режим (кількість опадів, сніжність і тривалість зим, річні температури), характер гідрографічної мережі найбільш сприятливі для землеробства і скотарства, у порівнянні із сусідніми зонами. Проте розвиток землеробства і тут дещо стримується через нестійке зволоження, посушливі роки повторюються дуже часто. Умови для скотарства більш сприятливі, але при значній товщині снігового покриву (у середньо-

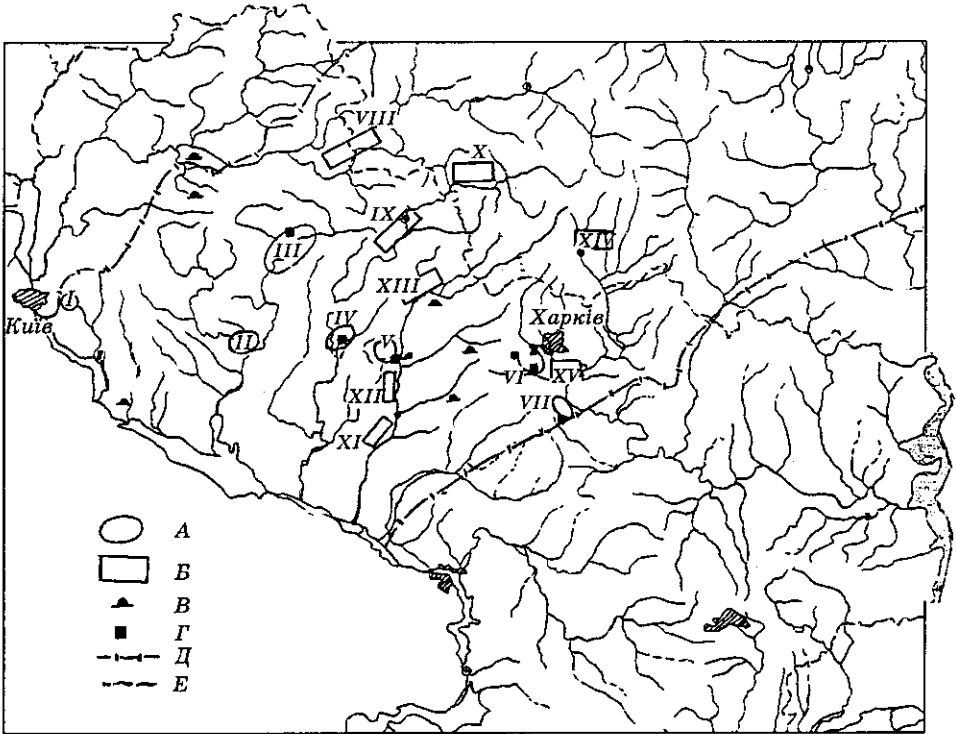

Рис. 1. Головні скупчення пам'яток скіфського часу на території Українського Лівобережного Лісостепу. А — скупчення курганних могильників; Б — скупчення поселень; В — окремі курганні могильники; Г — найважливіші городища; Д — кордони лісостепової смуги; Е — державні кордони України

му 20—30 см, на півночі — більша, а на південному сході — до 10—20 см) тривалість стійкого снігового покриву (від 90—100 днів на сході і 70—80 на заході)⁸ значно утруднюють зимове утримання худоби на підніжному кормі, оскільки тебенювання можливе лише як виняток в окремі роки⁹. До сприятливих факторів належать: майже повна відсутність у малосніжні зими снігу на навітряних схилах, відсутність льодової кірки на сніговому покриві у лісах. Інколи бувають дуже суворі зими, але подібні ситуації, — морози, бурани, ожеледі, — коли гине значна частина поголів'я худоби, часті також у регіонах класичного кочового скотарства. Річкова мережа досить густа, ріки в основному зі спокійною течією (з великих рік виняток становлять Дністер, Ворскла, Псел), улітку ріки мілішають. Усі великі ріки Лісостепу мали численні переправи і броди¹⁰. Водозабезпечення у скіфські часи було значно кращим, ніж сучасне, — за рахунок численних джерел у місцях розчленування ярами і балками схилів долин великих рік¹¹, а також малих річок, що зникли через майже суцільне розорювання тощо.

Рельєф Східноєвропейського Лісостепу визначається як горбисто-увалистий¹², із значною кількістю ярів та балок.* Чергуються урочища плоских рівнин і лощин¹³. Хвильовий характер місцевості сприяє збереженню вологи у пониженнях рельєфу і значній різноманітності рослинності, зокрема, за рахунок різної експозиції схилів.** Широко розповсюджений заплавної тип місцевості, особливо на Лівобережжі. Особливістю Лівобережжя є також широкі улоговини і понижені ділянки степів (у деяких утворюються солонці і тимчасові озера), а також численні блюдця, западини, в тому числі у заплавах рік¹⁴. Усе це має першорядне значення для скотарства. Західна частина Лівобережної Лісостепової Провінції — це «край безкінечних плоских рівнин». Десь із середньої течії приток Дніпра місцевість поступово підвищується у північно-східному напрямку, а у верхів'ях рік вже ба-

* Балки, на відміну від ярів, мають відлогі задерновані схили та широкі днища, і є чудовими пасовищами.

** Схилам південної експозиції більш притаманна степова рослинність, а схилам північної — лукова

гато глибоко урізаних річкових долин, розгалужених балок і ярів¹⁵. Рівнинність рельєфу сприяла прокладанню зручних трас як субмеридіонального, так і субширотного напрямків¹⁶. Наявність зручних проходів до відкритих степових просторів, до головних трас кочового світу мала велике значення для номадів.

Рослинність і ґрунти. Для рухливого скотарства з великим відсотком коної першорядне значення має степова злакова рослинність. Так, пересування східних степових скотарів раннього залізного віку на теренах Середньої Європи відбувалося у межах Понтійсько-Панонської геоботанічної провінції, що є продовженням рослинності степової смуги на захід. Це дозволяє вважати, що чужинці шукали тут місця, багаті на зручні рівнинні пасовища¹⁷. Значну частину цих пасовищ, насамперед в Середньо- і Нижньодунайській низовинах, склали остеповані луки і лукові степи, фактично «острівні лісостеми»¹⁸.

Через значну розораність характер рослинного покриву Українського Лісостепу у скіфські часи можна реконструювати лише приблизно, виходячи з типу ґрунтів, які дуже повільно змінюються з часом. Спостереження за розміщенням археологічних пам'яток різних типів можуть сприяти відтворенню давніх природних умов, хоча, звісно, це потребує підтвердження у вигляді аналізу ґрунтів відповідного (не порушеного) горизонту. Ґрунти досить однорідні: найпоширеніші чорноземи — від звичайних (степових) до вилугованих, а також сірі та темно-сірі опідзолені ґрунти¹⁹. Останні більш поширені на Правобережжі. На Лівобережжі переважають чорноземи: звичайні (на південному сході провінції), а також типові (власне лісостепові): середньогумусні середньо- і важкосуглинкові (далі — ґрунти 1-го типу), малогумусні легко- і середньосуглинкові (далі — ґрунти 2-го типу). «Чорноземи 1-го типу» протягаються до лівого берега Ворскли, а далі на північ, — майже суцільним масивом, — «чорноземи 2-го типу» (рис. 2). Відповідно до типів ґрунтів реконструюється така картина: приблизно дві третини Лівобережної Провінції склали (до розорювання) лукові степи і остеповані луки²⁰, більша частина яких знаходиться на плоских вододілах та рівнинно-хвилястих місцевостях.

Лукові степи і остеповані луки перемежувалися з широколистяними гаями, яким нерідко притаманний остепований травостій. Для різнотравних степів Українського Лісостепу характерні майже суцільна задернованість ґрунту та висока видова насиченість. Серед злаків тут переважають рихлокущові і кореневищні рослини. На півдні Лісостепу вони змінюються на різнотравно-типчакowo-ковилові степи, які є північним варіантом злакових степів²¹. Рослинність цих степів вважається найбільш продуктивною і цінною серед лукоstepових і степових угідь, але загальна продуктивність цих угідь у Лісостепу і Степу помітно не змінюється в напрямку з півночі на південь, аж до південної підзони степу. Найкращими кормовими угіддями вважаються заплавні луки, площі яких особливо великі в Лісостепу. Лукоstepові пасовища Лісостепу стійкі до перевипасу: при тривалому випасанні підвищується кількість дерновинних злаків, насамперед, типчаку, але через 2—3 роки (при значному перевипасі, біля 30 років) «відпочинку» травостій відновлюється. Найбільш вразливі (особливо при випасі великої рогатої худоби) заливні вологі луки, а також пасовища піщаних арен²².

Принципове значення мають розміри масивів сірих лісових ґрунтів, оскільки сильна залісеність місцевості, зокрема, вододілів*, звичайно, заважала розвитку скотарства. Але водночас ліси були необхідні як для землеробства (захист від посух), так і скотарства (кормова база, переховування худоби тощо). Масиви лісових ґрунтів²³, як правило, оточені опідзоленими чорноземами і темно-сірими легко- і середньосуглинковими ґрунтами (далі — ґрунти 3-го типу). Останні є наслідком послідовної трансформації типових чорноземів у процесі неодноразової зміни лісової і лукоstepової рослинності. У ранньоскіфський період «ґрунти 3 типу» знаходилися, найімовірніше, у «степовій» фазі²⁴, тобто залісеність їх була незначною. Окрім кліматичного, слід враховувати також антропогенний фактор — утворення ще у попередній період смуги остепованих пасовищних луків поблизу поселень²⁵: зведення лісів на господарські потреби, «отипчакування» луків унаслідок вибивання лукових видів худобою і перенесення ними насіння степових рослин, насамперед, типчаку²⁶. Це погіршувало уро-

* На Лівобережжі масиви лісових ґрунтів вкривали відносно невеликі площі — вздовж правих високих берегів рік, а також на північному сході.

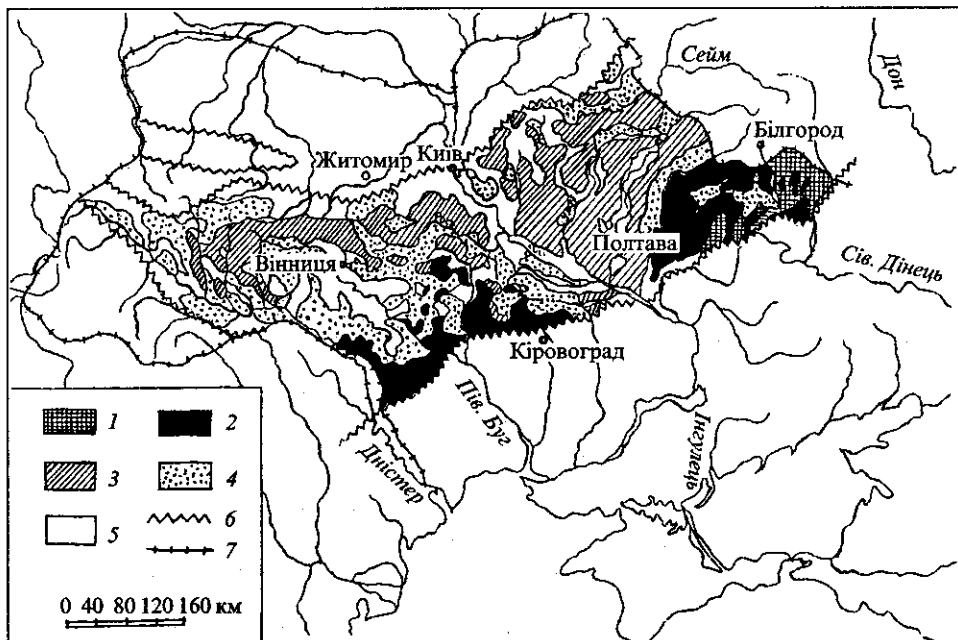

Рис. 2. Типи ґрунтів.* 1. Чорноземи звичайні. 2. Чорноземи типові середньогумусні, середньо- і важкосуглинкові (тип 1). 3. Чорноземи малогуmusні легко- і середньосуглинкові (тип 2). 4. Опідзолені чорноземи і темно-сірі опідзолені легко- і середньосуглинкові ґрунти (тип 3). 5. Інші типи ґрунтів. 6. Кордони лісостепової смуги. 7. Державні кордони України.

жайність луків, але водночас створювало кращі умови для конярства, а згодом призводило і до посилення континентальності клімату. З настанням більш вологого періоду (приблизно середина I тис. до н. е.) почалося поширення лісів також на опідзолених чорноземах та темно-сірих ґрунтах²⁷.

Таким чином, ми виходимо з припущення, що на початку скіфського періоду в Українському Лісостепу лукова і лукостепова рослинність вкривали не лише чорноземи, але також і більшу частину сучасних темно-сірих ґрунтів та опідзолених чорноземів («ґрунти 3 типу»); площі пасовищних угідь, в тому числі зі степовою рослинністю, були досить значні, і це сприяло появі значної кількості рухливих скотарів. Звичайно, передумови цього явища не зводилися лише до природнокліматичних чинників. Вирішальне значення, певно, мали інші обставини, насамперед, можливість активної експлуатації ресурсів Лісостепу, де на той час склалися більш сприятливі, ніж у степовій смузі, умови для розвитку відтворюючого господарства і ремесел.

При спостереженнях за розміщенням археологічних пам'яток помітний досить стійкий зв'язок між такими чинниками, як тип ґрунтів, рельєф місцевості та напрямки шляхів. Переважна більшість як курганів, так і поселень розташована у смугах «ґрунтів 3 типу»**, тобто на правих підвищених берегах річок, по-різному розчленованих і залісених. Опідзолені чорноземи, які входять до складу цих ґрунтів, вважають навіть родючішими у порівнянні з більш інертними типовими чорноземами²⁸. Вододільні чорноземи не розроблялися під посіви до кінця I тис. н. е. На Лівобережжі найширші і найрівномірніші смуги цих ґрунтів у басейні Ворскли, а також на правому березі Сіверського Дінця у межах Харківської області. Відповідно тут існувала і найбільша кількість поселень. Найбільші вузли поселень були розташовані у розчленованих місцевостях, де серед «ґрунтів 3 типу» знаходяться великі масиви лісових ґрунтів (у верхів'ях Псла, Ворскли, Сіверського Дінця, середньої течії Сейму). Вже виходячи із особливостей рельє-

* Приблизна схема розповсюдження ґрунтів на підставі карти ґрунтів за М. А. Чижовим («Український Лісостеп» — К., 1961).

** Мова йде про великі масиви із переважанням ґрунтів зазначеного типу. В окремих мікрорегіонах у межах цих масивів картина, звісно, строкатіша.

ефу зрозуміло, що це — переважно землеробські райони. Тому, мабуть, кургани скіфського часу тут поодинокі. Курганні могильники скіфського типу також здебільшого тяжіють до «грунтів 3 типу», а отже, і поселенських зон, але вони розташовані в децю інших ландшафтних умовах — на порубіжжі лісів (наявність лісів — неодмінна умова) і рівнин. Саме у таких місцевостях, у залісених балках біля річок, рухливі скотарі влаштували, певно, сезонні стійбища, поряд з якими виникали родові могильники. Великі могильники найчастіше формувалися біля значних торгівельно-ремісничих осередків.

Головне заперечення щодо можливості рухливого скотарства із зимовим позастійловим утриманням худоби в умовах Лісостепу — це утворення крижаної кірки на сніговому покриві товщиною понад 3 см²⁹. Втім, її утворення залежить від багатьох факторів, і вона ніколи не буває суцільною (наприклад, кірка не утворюється у лісах). Можна навести докази і на користь згаданого припущення. На початку скіфської епохи різні види рухливого скотарства у Лісостепу мали вже усталені традиції³⁰. Звичайно, існували осередки осілого так званого пасовищно-відгінного скотарства (з відгоном на літні пасовища)³¹. Але не менш вірогідним є також розповсюдження рухливіших типів скотарства, зокрема, перегону — із позастійловим утриманням худоби (за винятком, мабуть, молодняку) і мінімальною заготівлею кормів протягом усього року. Osteологічні дані свідчать про погані умови утримання худоби³², майже немає знарядь для заготівлі сіна. За етнографічними даними відоме позастійлове утримання великої кількості худоби в умовах суворих сніжних зим з широким використанням таких «грубих» природних кормів, як очерет і чагарникова рослинність заплавл, гілки і пагони дерев, кора тощо³³. Найбільше природних зимових кормів було у заплавах і болотистих місцевостях, на які особливо багата північна підзона лісостепу. До того ж, восени на болотяних пасовищах ґрунти тепліші, ніж на суходолах³⁴. І, зрештою, у писемних джерелах згадуються зимування великих загонів ногайців і татар з худобою, жінками і дітьми у пониззях Десни, Сейму, а також зимові кочування по ріках Орель, Ворскла і Псел (XV—XVII ст.)³⁵. Ще одне міркування щодо кількості худоби у лісостепових «скіфів». Навряд чи вона була значною, особливо в північних регіонах. І це переважно повинні бути коні, краще пристосовані до суворих зим. Тому не випадково, мабуть, у лісостепових похованнях рідко трапляються коні — частіше лише вуздечки.

Критеріїв для обчислення граничних можливостей екстенсивного скотарства, а отже, і чисельності рухливих скотарів в умовах Лісостепу не існує. Дані, одержані за різними методиками для степової смуги, значно різняться між собою³⁶. Фактично, це завдання з багатьма невідомими, оскільки майже неможливо обчислити площі пасовищ різного типу, частку рослинної їжі у раціоні населення, кількість диких тварин та свійської худоби, яку одержували у вигляді данини, грабунків тощо. Невідповідність результатів обчислень щодо скіфського часу з даними середньовічних джерел відносно кількості номадів на одних і тих самих територіях³⁷, може свідчити, навіть за умов критичного ставлення до цих повідомлень, що пристосованість давніх номадів та їхньої худоби³⁸ до оточуючого середовища була значно кращою, ніж можна уявити сьогодні.

Як відомо, номадів не повинно було бути багато, щоб становити реальну воєнну і політичну силу. Так, О. О. Плетньова визначає чисельність військового контингенту берендеїв — найбільшого з об'єднань середньовічних номадів Поросся — 5—6 тис. чоловік, що при загальновизнаному співвідношенні військового та іншого населення як 1 : 5 становило 25—30 тис. чоловік, що відповідає чисельності однієї орди³⁹. Отже, якщо припустити перебування в Лісостепу у ранньоскіфські часи номадів (напівномадів), то на Лівобережжі, виходячи з концентрації курганних могильників, було не менш чим дві (або три) орди, одна з яких базувалася в Посуллі, а друга — у басейнах Ворскли і Сіверського Дінця (або по орді в кожному з цих басейнів). Навіть така кількість напівномадів складала значну силу у порівнянні, наприклад, із сумарним потенціалом античного населення Нижнього Побужжя, що у другій половині VII — на початку V ст. н. е.* становило від 10—12 до 12—16 тис. чоловік⁴⁰.

Тепер про найважливіші сухопутні траси, які суттєво вплинули на розселення рухливих скотарів. Як відомо, для прокладання зручних трас на великі відстані не-

* Головним чином, ці дані стосуються кінця VI — початку V ст. до н. е.

обхідні, перш за все, відносна рівнинність рельєфу та відсутність значних водяних перешкод. Не менш важливим є стик природничих зон, де відбувався найбільш інтенсивний міжплеменний обмін. Даним умовам відповідає, зокрема, смуга, що пролягає у субширотному напрямку по північній підзоні Українського Лісостепу, і далі по Середньоруській височині та Східноєвропейській рівнині. По цій смузі ще у енеолітичну добу було прокладено транс'європейську магістраль, відому в середньовіччі як шлях із Булгара до Києва⁴¹. На території Українського Лісостепу ця магістраль проходила по відносно рівнинному «коридору», що утворюється між верхів'ями Сули і Сейму, і далі йде по просторому межиріччю Сули й Десни до дніпровських переправ⁴². Ця траса, певно, активно функціонувала у ранньоскіфські часи, виходячи, зокрема, із концентрації курганів дружинного типу у північній підзоні Лісостепу по обох берегах Дніпра (біля важливих вузлових пунктів цього шляху). Друга, теж субширотна (євразійська) траса проходила південною околицею Лісостепу (так званий геродотів шлях) до країни аргіпсів⁴³.

Траси субмеридіонального напрямку, значно коротші, теж мали суттєве значення (зокрема, вони були безпечніші), і поселення, засновані на перехрещенні шляхів⁴⁴, перетворювалися на важливі торгівельно-ремісничі центри. Траси перекочувань могли частково збігатися з торгівельними шляхами і місцями зупинок караванів (біля водопоїв, переправ тощо); а місця тривалих зупинок і торжищ приваблювали різнорідне населення, що повинно було також відобразитися на етнічному та соціальному складі похованих і розмірах могильників, які виникали у подібних пунктах⁴⁵.

Експлуатація торгівельних шляхів поряд із екзоексплуатацією були одними із головних чинників, що обумовили появу значної маси рухливих скотарів у Лісостепу. Серед найважливіших статей обміну або данини могли бути хутра, бурштин⁴⁶, вірогідно, зерно, метал — «стратегічна сировина», необхідна у значній кількості для військової справи. На початку раннього залізного віку металоробно-ливарницька справа Південно-Східної Європи, окрім Кавказу, відносно занепала, що призвело до подорожчання міді і стимулювало розвиток видобутку заліза, насамперед, у віддалених від покладів мідної руди районах⁴⁷. У цій ситуації особливого значення набувають центри видобутку заліза у Поліссі, наближені до покладів болотяної руди, та Курському Посеймі⁴⁸, що наслідували традиції відповідно Лебедівської і Бондарихинської культур, які досягли певного рівня в обробці металів. В усякому разі, ще номади передскіфських часів сприяли розвитку видобутку й обробки металів у племен півночі Лісостепу⁴⁹. У скіфські часи у них, певно, за участю скіфів, спостерігається значний прогрес у розвитку цих ремесел⁵⁰. Навряд чи розвиток металургії заліза у Лісостепу стимулювався, як іноді вважають, потребами землеробства. Це були, насамперед, потреби військової сфери, про що переконливо свідчить асортимент залізних виробів у VI—V та, особливо, V—IV ст. до н. е. у басейнах Ворскли і Псла⁵¹.

Отже, більш детально розглянемо закономірності розміщення археологічних пам'яток скіфського часу Лівобережного Лісостепу.

Придніпровська область (Терасовий Лісостеп) — низовинна, погано дернована рівнина 130—150 км завширшки, яку перетинали широкі, по кілька кілометрів, заплави рік Супій, Сула, Псел, Ворскла з численними старицями. Таким чином, міжзаплавні території, як і відповідні ділянки дніпровської заплави, були в період весняної та осінньої повені відносно ізольовані одна від одної, а головні шляхи проходили вище за течією цих рік паралельно долині Дніпра*, або спускалися до нього уздовж долин приток⁵². Це — типовий луковий степ⁵³, майже ідеальний для екстенсивного скотарства, добре зволожений з численними солонцями. Великі та різноманітні пасовищні угіддя знаходилися у заплаві** Дніпра, яка до затоплення її більшої частини була середньої ширини 10—12 км, в основному на лівому березі. Значну частину цієї території вкривали болотисті луки, особливо стійкі до випасу, з високими очеретами й осоками різних типів⁵⁴. На території заплави знаходиться велика кількість стариць, озер, проток, також ділянки остепованих луків і заплавних степів, пасовища яких використовувалися, головним чином, для літньо-осіннього випасу.

* Порівн. із сучасними залізничними трасами.

** Перша заплавна тераса.

Найбільш освоєною скотарськими племенами ще з епохи бронзи була північна частина області з різноманітними ґрунтами й рослинністю. На піщаних ґрунтах першої борової тераси Дніпра знайдено залишки поселень VIII—VII ст. до н. е. А з кінця V — у IV ст. до н. е. на плоских терасах межиріччя Дніпра і Трубежа, між Борисполем і Переяславом, з'являються скіфські могильники степового типу, здебільшого невеликі, за винятком скупчення курганів поблизу сіл Іванків, Люберці, Єрківці⁵⁵. Могильники знаходилися на порубіжжі з ареалом племен Милоградсько-Підгірцівської культури, населення якої тісно контактувало зі скіфами цього регіону. Окрім дуже сприятливих для скотарства умов і сусідства осілих племен з розвиненою обробкою металів, рухливих скотарів приваблювали й сухопутні шляхи, що пролягали до регіону сучасного Києва — важливого осередку обмінної торгівлі. Далі на південь від цього регіону залишки поселень, випадкові знахідки і курганні поховання тяжіють до неширокої смуги уздовж краю надзаплавної тераси і, частково, — до притерасної частини заплави Дніпра⁵⁶ з піщаними і дерново-слабопідзолистими ґрунтами. Кількість поселень була значно більшою, але внаслідок переміщення пісків та інших постійних змін у Дніпровській заплаві їх важко виявити. Частина цих поселень і випадкових знахідок могли бути пов'язані із сезонним випасом худоби. Є декілька невеликих городищ, можливо, сховищ. Нерідко знахідки скіфського часу трапляються поряд із знахідками інших часів, зокрема, на короткочасних поселеннях Середньодніпровської культури епохи бронзи⁵⁷, основу господарства якої складало рухливе скотарство.

Можна визначити декілька мікрорегіонів з особливою концентрацією археологічних пам'яток кінця VII — першої половини V ст. до н. е. Терасового Лісостепу. Це насамперед території приблизно між Переяславом-Хмельницьким і пониззям Сули. Зокрема, тут відкрито типові скіфські поховання VI ст. до н. е. На протилежному березі Дніпра їй відповідають найбільш заселені території басейнів Росі і Тясмину. Тому згадані вище лівобережні пам'ятки уздовж Дніпра пов'язують найчастіше з правобережним населенням⁵⁸ (до того ж, на поселеннях переважає кераміка правобережного типу). При численних бродях на Дніпрі таке припущення цілком можливе. Але не виключене сезонне перебування рухливих скотарів Лівобережжя, які мешкали по окремих басейнах дніпровських проток.

Принциповим є питання щодо володіння важливими переправами на Дніпрі і прилеглими до них ділянками сухопутних трас. Є дані, що степові номади у VI ст. до н. е. мали тут деякі опорні пункти. Так, поблизу с. Придніпровське у пониззі Ірклею відкрито дружинне поховання степового типу з кам'яною статуєю⁵⁹, що було характерним лише для місць більш-менш тривалого перебування номадів. У цьому регіоні між пониззями Сули та Ірклею відомі знахідки ще з декількох скіфських воїнських поховань VII—VI і VI—V ст. до н. е. (Вереміївка, Жовнин)⁶⁰.

Ще одне скупчення виразних скіфських пам'яток знаходиться у пониззі Супою. Поблизу ст. Гладківщина і дороги на Лепляво (далі на канівську переправу) відкрито декілька поховань VI і VI—V ст. до н. е., в тому числі й типове дружинне поховання. На піщаних дюнах поблизу канівської переправи (Лепляво, Келеберда, Прохорівка) знайдено архаїчні наконечники стріл, псалії від початку VI ст, VII і VI—V ст. до н. е.⁶¹ За декілька кілометрів від Гладківщини, біля Піщаного в долині річки Супій знайдено набір античного бронзового посуду початку V ст. до н. е., а поблизу Софіївки — поховання кінного воїна з золотими прикрасами кінця V — початку IV ст. до н. е. Знахідки античного імпорту, зокрема, керамічного посуду, підтверджують проходження тут торгівельних шляхів. Загалом, територія Терасового Лісостепу, за винятком її північної частини, де у V—IV ст. до н. е. мешкало яесь скіфське угруповання, була для номадів зоною сезонних пасовищ, і, через відсутність значних осередків осілості, не дуже їх приваблювала як місце постійного перебування. Найбільше значення мали підступи до дніпровських бродів, де у VI—V ст. до н. е., в період розвиненої торгівлі античних міст з лісостеповими осередками, могли існувати скіфські опорні пункти.

Важливим осередком був район сучасного Переяслава. Тут, на території так званого Каратувльського городища, виявлено декілька пунктів із знахідками скіфського часу, в тому числі наконечники стріл, ліпну та античну кераміку, прясельця тощо⁶². Місцевість, розчленована заболоченими водотоками річок і надзаплавними терасами, із ділянками степових ландшафтів, боровими піщаними терасами⁶³, фактично відповідає умовам зимового утримання худоби або тривалого переховування під час

небезпеки⁶⁴. Навіть якщо вали Каратувського городища зведені у черняхівські часи⁶⁵, значення цього пункту на підступах до бродів, що існували у районі сучасних міст — Канева та Переяслава-Заруба⁶⁶, і звідки відкривалися підходи до Трахтемирівського городища і його округи, проявилось ще в ранньо-скіфські часи. Але зараз важко виявити, хто саме володів цією територією у ті часи.

В V—IV ст. до н. е. територія Каратувського городища була, швидше за все, центральним місцем для номадів скіфського часу північної частини Терасового Лісостепу (місцем сезонних торжищ, ремісничої діяльності тощо). Як відомо, пізніше у районі Переяслава і Чернігова існував один із осередків торків, що належали до половецького об'єднання. Тут, як вважає С. О. Плетньова, на обмеженій території кочовики могли провадити традиційний спосіб життя⁶⁷. Сезонні кочування номадів цілими улусами згадуються у літописі за 1502 рік у пониззях Сейму (взимку) і Десни (навесні), а також Сули (влітку)⁶⁸. Можливо, це був традиційний для цього регіону маршрут сезонних кочувань: зимування у залісеній плоско-хвилястій заболоченій місцевості, а потім просування у південно-західному напрямку по плоских надзаплавних терасах уздовж Десни у бік Дніпровської заплави. На шляху цього просування знаходяться і згадані вище курганні могильники межиріччя Трубежа і Дніпра, а також район Переяслава. Неабияке значення, певно, мало й полювання. Багаті мисливські угіддя тут існували за часів Київської Русі і пізніше.

Посулля. Сула — ріка зі спокійною течією, багата на рибу, влітку значно мілішає⁶⁹. Заплавина у нижній течії має багато протоків і стариць. У Посуллі існували два головні осередки концентрації пам'яток скіфського часу: роменська група у верхній течії Сули та лубенська — у середній течії.

Лубенська група пам'яток складалася з невеликих городищ, поселень і курганних могильників. Поселення з незначними культурними нашаруваннями знаходяться біля Сули по обидва береги. Городища, також невизначні, розташовані, головним чином, по Удаю, у залісеній місцевості. На південно-західному кордоні поселенської зони розміщене невелике городище Малий В'язівок*. Невеликі курганні могильники розташовувалися здебільшого за 4—10, іноді й за 40 км від городищ (Крячківка, Кулешівка), вище по Удаю. Тобто спостерігається просторове розмежування поселень і курганів.

Вище від Лохвиць починається роменська група пам'яток: невеликі городища поблизу сіл Свиридівка і Глинськ (в оточенні великих курганних могильників), і вище за течією Сули у верхів'ях ріки, — уздовж правого нагорного берега, — великі курганні могильники від села Сурмачівка до Коровинців. На протилежному заплавному березі їм відповідають невеликі сезонні стійбища, зазначені знахідками кераміки скіфського типу на дюнах біля краю борової тераси Сули і її приток. Тут також знаходяться окремі курганні групи (Будаківка, Коровинці)⁷⁰, які, можливо, маркують шляхи до бродів і водопоїв на Сулі. Кургани роменської групи розташовані, головним чином, на мисах прирічкових терас, підвищеннях плато, іноді на схилах ярів, біля лісових масивів.

Найвиразніші пам'ятки роменської групи знаходяться у верхів'ях Сули, наче на великому півострові, утвореному долинами її приток Ромена і Терена. Це городище біля сіл Басівка і Великі Будки, а також величезні могильники (Аксютинецький, Вовківецький, Великобудківський), що знаходяться на відстані 2—4 км від згаданих городищ. Могильник в районі Басівського городища відмежований від нього річкою Хмелівкою та яром. А могильники в урочищі Стайкін Верх і Солодка також відмежовані від городища Великі Будки річкою Хмелівкою⁷¹. Нижні шари Басівського городища датують кінцем VI — початком V ст. до н. е., але в основному це, як і невелике городище-сховище Великі Будки — пам'ятка V—IV ст. до н. е., тобто періоду, до якого належить найменша кількість досліджених посульських курганів. За припущенням В. А. Іллінської, більша частина площі Басівського городища** не мала культурних залишків і могла бути загоном для худоби⁷². Отже, на цій території, як і загалом у Посуллі, немає розвиненої системи довгочасних поселень, що цілком природно при такому скуп-

* Це городище ніби замикало підступи до басейну Сули з півдня. У верхній течії такі ж самі функції мало, певно, й городище Великі Будки.

** Загальна площа городища приблизно 200 га (за даними Ю. В. Болтрика).

ченні курганів. Хоча масиви «грунтів 3-го типу» тут досить значні, вірогідно, присутність значної кількості войовничих рухливих скотарів не сприяла розвитку тут землеробства і придомного скотарства. Це, насамперед, стосується другої половини VII — початку VI ст. до н. е. Із 120 розкопаних курганів, які можна датувати, 80 належали до VI ст. до н. е.^{*}, 31 — до V ст. І лише 9 — до IV ст.⁷³.

Якщо для останнього із згаданих періодів кількість курганних поховань відповідає кількості синхронних постійних поселень, то у першому періоді кургани явно переважають. Ця невідповідність пояснювалася по-різному⁷⁴. На цьому ми зупинимося пізніше, а зараз розглянемо одну з вірогідних версій. Спробуємо з'ясувати можливість і доцільність перебування у Посуллі значного угруповання напівномадів, для яких рухливе скотарство було одним із важливих, хоча не обов'язково найважливішим засобом існування. Активне освоєння Посулля скотарськими племенами починається з епохи середньої бронзи (культура Багатоваликівської кераміки). У передскіфські часи у верхів'ях Сули існував осередок землеробсько-скотарської Бондарихинської культури, що складав одну спільноту з територією Посейм'я. Можливо, до скіфів Посулля було певною мірою освоєне кіммерійцями. Ознаки їхнього перебування виявлені у вузлових пунктах регіону — на Басівському городищі і в районі Лубен⁷⁵. Не виключено, що їхнє перебування у Лісостепу було пов'язане, головним чином, з експлуатацією торгівельних шляхів, у тому числі і згаданої транс'європейської магістралі⁷⁶. «Скіфи» перейняли торгівельно-воєнні шляхи з традиційною системою бродів, водопоїв, місць днювання, торжищ тощо. Поселенські пам'ятки Посулля розвідані і вивчені ще недостатньо, але, як уже зазначалося, тут навряд чи могли існувати розвинені землеробсько-скотарські осередки, які могли бути надійною економічною базою могутнього угруповання рухливих скотарів. Можна припустити, що з самого початку скіфської епохи такою базою були землеробсько-скотарські осередки у верхній течії Псла або середній течії Сейму, де населення скіфоїдної культури відоме з VII ст. до н. е.⁷⁷, і де згодом виникла низка невеликих мисових городищ і неукріплених поселень від Путивля до Рильська. Частина цього населення могли складати «скіфи», що перейшли до осілости, а також населення, яке переселилося (або було переселене) з інших регіонів. Скіфоїдне населення зникає тут біля середини VI ст. до н. е., що співпадає з відходом частини «посульців»⁷⁸, або значним скороченням частини населення з інших причин⁷⁹.

Як відомо, для ведення рухливого скотарського господарства, окрім сусідства з осілим землеробсько-скотарським населенням, необхідні пасовища на всі сезони, зокрема, умови для зимового утримання худоби. Вище вже згадувалося про можливі маршрути кочування від понизь Сейму-Десни до Дніпровської заплави. Не виключено, що подібні маршрути субмеридіонального напрямку використовували і номади Посулля, тільки пересувалися вони влітку на південний захід уздовж лівого берега Сули. Окрім згаданого вже зимування золотоординців у пониззі Сейму, відомо про кочування татар і ногайців восени та взимку 1650 року на відстані 20—50 верст від Лубен, Лохвиць, Ромен, Глинська⁸⁰. У нижній течії Сейму, на відміну від середньої течії, де відомі лише поселення, є поодинокі кургани скіфського часу. Це — свідчення перебування скотарів на сезонних (можливо, осінніх) пасовищах, полювань або зимувань у сприятливі для цього роки.

Взагалі басейн нижнього Сейму відрізняється різноманітністю ландшафтних умов, що має першорядне значення для рухливого скотарства. Зоною весняних пасовищ могли бути горбисто-хвилясті простори вододілів Сейму-Сули-Псла, особливо підвищені ділянки східної і південної експозиції, що раніше позбавляються від снігу і прогріваються. До річч, масиви горбисто-хвилястих місцевостей з опідзоленими і типовими малогумусними чорноземами у верхів'ях Сули найбільші на всьому Лівобережжі, як і рівнинні простори Придніпровської низовини, що прилягають до Посулля із заходу і південного заходу. Отже, резерви пасовищних угідь тут також найбільші.

На шляхах просування на літні пасовища, вірогідно, знаходилася священна місцевість у верхів'ях Сули (її центром була, мабуть, 20-метрова Старша Могила в урочищі Стайкін Верх), де здійснювалися поховання і відбувалися релігійні свята та інші події суспільного життя.

* Зараз більшість цих курганів датують кінцем VII — початком VI ст. до н. е., відповідно знижуються і дати молодших курганів.

Кургани Посулля, й особливо могильники роменської групи, а серед них деякі налічували у XIX столітті до 600 насипів, вважали спеціалізованими кладовищами вищої воїнської аристократії, які належали або степовим кочовикам, або об'єднанню землеробсько-пастуших племен усього Лісостепового Лівобережжя⁸¹. Перша версія останнім часом набула подальшого розвитку, але Посулля при цьому розглядалося як проміжний пункт у меридіональних кочуваннях степовиків⁸², або як віддалений від основної степової метрополії Геррос⁸³. Щодо другої версії, то вона фактично припускає кочовий спосіб життя згаданої місцевої аристократії, а також існування об'єднання усіх лівобережних племен вже у VII — початку VI ст. до н. е., що навряд чи було. Версія «найманих дружин»⁸⁴ також не відповідає політичній ситуації цього часу. Теоретично небезпечним мало бути сусідство племен Юхнівської культури, які згодом, у V ст. до н. е. просунулося у Посейм'я, але навряд чи ця небезпека у VII—VI ст. була адекватною могутності посульських «дружин»*. У той же час, немає сумніву щодо стратегічного значення межиріччя Сейму і верхів'їв Сули, через які пролягали шляхи до Середньоруської височини і далі через Середній Дон і Поволжя (транс'європейський шлях) до Волго-Донських степів і Кавказу. Цими шляхами на Дон і Середньоруську височину проникали східні кочовики, про сутички з якими (а також лісовими племенами) свідчать знахідки залізних акінаків на території Середнього і Верхнього Дону, Курського Посейм'я⁸⁵. Через Межиріччя Сули та Сейму пролягали воєнні шляхи середньовіччя. Руські дружини «запирали поле», тобто закривали прохід між верхів'ями Сули і Сеймом від нападів з боку степів⁸⁶. Відгалуження цієї траси у скіфські часи йшли, певно, до Курського Посейм'я, важливого осередку металургії заліза, до зони поселень на Середньому Сеймі, а також до Дніпровських бродів.

Район роменських курганів знаходився якраз поряд із згаданим степовим коридором, де проходили шляхи зі сходу і північного сходу. Отже, його ізоляваність і важкодоступність — один із аргументів на користь розміщення тут загальноскіфського Герроса — були досить відносними, незважаючи на пересічену місцевість і ліси. Можливо, у скіфські часи головні шляхи до Українського Лісостепу зі сходу пролягали між верхів'ями Сули і Пселом і далі йшли лівим берегом Сули⁸⁷. В будь-якому випадку важливим місцем перехрещення шляхів був район місця Ромни біля впадіння Ромена до Сули⁸⁸. Нагадаємо, що у середньовіччі у верхній течії р. Ромен знаходився вузловий пункт транс'європейської магістралі — Липовий, а на іншому березі — літописний Глебль з величезним (приблизно 5000 насипів) могильником⁸⁹. Пізніше, у XVII—XVIII ст. через межиріччя Сули і Сейму проходив Бакавний шлях (відгалуження Чорного шляху), який у верхів'ях Ромена перехрещувався з відгалуженням Муравського шляху⁹⁰. Отже, головною метою перебування великого «скіфського» угруповання в Посуллі могло бути контролювання торгівельних шляхів і збирання данини із сусідніх племен. Наявність осілих данників — необхідна передумова сприятливого торгівельного балансу номадів⁹¹. Відкритим залишається питання взаємовідносин «посульців» і скіфського угруповання VII—VI ст. до н. е. на Північному Кавказі. Зважаючи на значну відстань між двома осередками, посульське угруповання було незалежним від північнокавказького.

Традиція спорудження великих курганів з багатими похованнями у Верхньому Посуллі існувала протягом всієї скіфської доби, за винятком, мабуть, середини VI ст. до н. е., як зазначалося вище, що підтверджує значення цієї території. Протягом V—IV ст. до н. е. кількість курганів у Посуллі значно скорочується, отже, можна припустити переміщення населення у південні регіони Лісостепу⁹². У ці часи тут складається таке, значно оптимальніше у порівнянні з періодом VII—VI ст. до н. е., співвідношення нечисленних курганних поховань та осілих поселень, яке було характерним для інших регіонів (Середній Дон, Північний Кавказ та ін.) співіснування двох різних господарсько-культурних типів: скіфського напівкочового і місцевого осілого.

Басейн Псла. Ріка Псел була порубіжжям між двома великими угрупованнями — басейнів Сули і Ворскли. Тут досить виразно простежуються умови

* Кількість курганів у могильниках Посулля приблизно становила 1—1,5 тис. насипів, більшість з яких було споруджено в кінці VII — першій половині VI ст. до н. е. Щодо визначення чисельності цього об'єднання, то на сучасному рівні дослідженості могильників це було б передчасним.

формування курганних могильників. Так, кургани скіфського часу поки що невідомі в густонаселеній зоні верхньої течії Псла з розчленованим рельєфом, а також середньої течії, за виключення району м. Гадяч на південній околиці цієї групи пам'яток. Незначна кількість виявлених тут поселень (Книшівське городище та інші) відповідає невеликим розмірам масиву «грунтів 3-го типу». Виникнення великих курганних могильників на відстані 2—3 км від Книшівського городища — біля сіл Броварки і Дучинці — було обумовлено стратегічним значенням цієї місцевості — на шляху із району Більського городища в басейні Ворскли до басейну Сули (район Лохвиць)⁹³. Броварський могильник (близько 200 курганів), найраніші поховання якого відносять до VII—VI ст. до н. е., слушно пов'язують з посульськими дружинними некрополями. Функціонування більшості поселень басейну Псла припадає на VI—IV ст. до н. е.

Нижче згаданого осередку постійні землеробсько-скотарські поселення навряд чи могли бути (тут немає «грунтів 3-го типу»). Заплава ріки використовувалася лише для сезонного випасу худоби⁹⁴. Тут відомі лише окремі курганні поховання. Численні короткочасні стійбища, а також курганний могильник, виявлено вздовж лівих приток Псла — рік Говтва і Грунь-Ташань⁹⁵, які входили вже до зони господарських угідь населення басейну Ворскли.

Басейни Ворскли і Сіверського Дінця.* Тут простежуються такі ж закономірності у співвідношенні типів ґрунтів, а також рельєфу й археологічних пам'яток, як у басейнах Сули і Псла. У верхній течії Ворскли (біля впадіння Боромлі і Ворсклиці) і Дінця, серед масивів темно-сірих ґрунтів і опідзолених чорноземів («грунти 3-го типу») з включенням лісових ґрунтів, розчленованого рельєфу, знаходяться скупчення неукріплених поселень і городищ. Кургани тут не є характерними.

Іншу картину бачимо у середній течії Ворскли, а також Дінця з його притоками: Уда, Мжа, Харків, Лопань. Тут, поряд з поселенськими зонами, знаходяться курганні могильники. Найпотужніший масив «грунтів 3 типу» у вигляді широкої суцільної смуги тягнеться по правому березі Ворскли від Нових Санджар. Відповідно тут знаходиться багато поселень, особливо у південній частині смуги, переважна більшість з яких VII—VI ст. до н. е. У басейні Сіверського Дінця найбільша кількість поселень розташована у межиріччях Мжі-Уди-Дінця. Ці масиви «грунтів 3-го типу» відповідають плоско-хвилястим розчленованим височинам, а місцевості, що їх оточують, належать до горбисто-хвилястих розчленованих височин⁹⁶. Це вододіл верхів'їв Ворскли і Дінця, а також лівобережжя Дінця, більш розчленовані, ніж місцевості на північ від Ворскли. Археологічних пам'яток тут небагато, особливо на схід від Дінця, оскільки ці місцевості виділяються найменшою кількістю опадів в Українському Лісостепу⁹⁷. Особливістю басейну Сіверського Дінця є плавний перехід між лісостеповою і степовою зонами: степ з елементами лісостепу простягається на південь до верхів'їв Самари, що сприяло розвитку рухливого скотарства.

Сприятливими природними особливостями є також широкі заплави Ворскли, Мерли, Мжі, Уди і Дінця з різноманітними типами ландшафтів та рослинності. Тому басейни цих рік були досить щільно заселені протягом скіфської доби. Для порівняння нагадаємо, що під час спустошливих набігів кочовиків у XVII—XVIII ст. люди взагалі не поселялися на порубіжжі зі степом, в тому числі у середній та нижній течії Ворскли, на Сіверському Дінці та Орелі⁹⁸. Отже, у скіфські часи існував принципово інший тип взаємовідносин між степовими номадами і населенням Лісостепу. Вірогідно, вони базувалися на відносинах «озброєного нейтралітету», як це спостерігалось між представниками двох різних господарсько-культурних типів на Північному Кавказі⁹⁹ або підкорення — як на Середньому Доні¹⁰⁰.

Значна кількість неукріплених поселень і городищ свідчить про велику роль землеробства у господарстві, особливо на Ворсклі у VII—VI і на Дінці у V—IV ст. до н. е. Наявність значної кількості відкритих поселень надає можливість у майбутньому проаналізувати їх з точки зору господарської специфіки (короткочасних або довгочасних стійбищ скотарів, сезонних селищ землеробів), а також просторового розмежування поселень і курганних могильників¹⁰¹, що дало б змогу виявити співвідношення різних видів господарювання. Топографія сезонних стійбищ у заплаві і надзаплавних терасах Дінця¹⁰² відповідає рухливому

* Ці регіони розглядаються лише у загальних рисах.

скотарству, в тому числі перегону¹⁰³. Із розширенням обсягів землеробства у басейні Дінця, можливо, відбувається освоєння степових пасовищ, про що свідчать впускні курганні поховання, які тягнуться уздовж Дінця і його приток (по лісо-степових ландшафтах) і значно віддалені від поселенських зон¹⁰⁴.

Басейн Ворскли вважається найдавнішим на Лівобережжі осередком курганних поховань скіфського типу. Це свідчить про значну тривалість степового впливу на поховальні звичаї місцевого населення, і водночас ускладнює виявлення могильників та окремих поховань рухливих скотарів.

Існує декілька осередків, зазначених воїнськими курганними похованнями, місцезнаходження яких відповідає умовам присутності номадів. Це ландшафтні умови (див. вище), наближеність до поселенських зон (при певному просторовому розмежуванні), а головне — зв'язок із торгівельними шляхами, насамперед, з вузловими пунктами на них. У деяких з них присутність номадів простежується ще з кіммерійських часів¹⁰⁵. Одним із центрів притяжіння для номадів було Більське городище як великий адміністративний, ремісничий і торгівельний центр¹⁰⁶. Другий пункт — поселення VII—IV ст. до н. е. (в тому числі осередки видобутку й обробки металів) і курганні могильники від VII—VI ст. до н. е. біля с. Лихачівка у заплаві Ворскли, поблизу броду, дещо нижче від Більського городища. В цьому регіоні відкрито поховання воїнської аристократії скіфського типу VI—V ст. до н. е. — Опішлянку і Вітову Могили. Поховання виразного кочівницького типу відкрито також у курганних могильниках біля с. Кириківка (в тому числі поховання у катакомбі VI ст. до н. е.), а також на лівому березі Ворскли, напроти великого куща поселень і городищ у середній течії ріки¹⁰⁷.

Одним із важливих поселень у басейні Сіверського Дінця було Люботинське городище. У курганному могильнику (приблизно 450 насипів, декілька груп), між ним і городищем Караван, відкрито виразні скіфські поховання VII—VI ст. до н. е.¹⁰⁸. Поблизу, також у межиріччі Уди і Мжі, знаходяться інші важливі пам'ятки (усі вони існували з VII—VI ст., але, головним чином, у V—IV ст. до н. е.): поселення і курганні могильники біля сіл Санджари, Городище, Черемушна. Поселення, особливо Люботинське, було значним центром по видобутку й обробці металів, а також інших ремесел. Залишки залізобробного виробництва, а також виготовлення бронзових речей взагалі досить численні у басейні Сіверського Дінця¹⁰⁹. Предметні дослідження виявили високий рівень металообробки у басейнах Ворскли і Псла¹¹⁰. За 5 км від Люботинського городища проходить Муравський шлях¹¹¹, до якого тяжіли також інші згадані поселення регіону. Цікаво, що по цій трасі, біля с. Черемушна, знайдено скіфську кам'яну статую VI ст. до н. е. Інша подібна знахідка V ст. до н. е. походить з кургану біля с. Липці на р. Харків¹¹². Ці знахідки можуть свідчити про присутність степових скіфів на торгівельних шляхах. Значний інтерес становить комплекс біля Великої Гомольші. Тут, на порубіжжі зі степом, знаходилося городище IV—III ст. до н. е. (центр металообробки), 5 синхронних селищ і найбільше у басейні Дінця скупчення курганів (більш як 700 насипів у 6 групах, деякі 10 м заввишки). Серед нечисленних розкопаних поховань від кінця VI по IV ст. до н. е. є декілька воїнських¹¹³. Цей комплекс знаходився біля важливої сухопутної траси субмеридіонального напрямку, що проходила зі степу через вододіл Дінця і Ворскли на Дон і Сейм. Відповідно, великі розміри могильників пов'язані, певно, з існуванням тут перевалочного пункту і ремісничого центру на торгівельних шляхах*, а також шляхах перегону худоби.

У розвитку земель басейну Сіверського Дінця велике значення мала наближеність їх до так званого Геродотового шляху у країну аргіппеїв. Цей торгівельно-воєнний шлях, що перетинав Скіфію у субширотному напрямку, постійно існував з VI ст. до н. е.¹¹⁴, й особливого значення набув у V ст. до н. е. Великі обсяги землеробства, видобутку й обробки металів без помітного прогресу у розвитку місцевого населення (про це свідчать, зокрема, незначна кількість імпорту та незначне розшарування суспільства) наводять на думку про використання природних ресурсів цієї зони степовими скіфами у V—IV ст. до н. е., які стимулювали розвиток необхідних їм землеробства й ремесел.

* Такого ж самого типу могли бути й інші великі могильники, наприклад, між городищами Люботинське і Караван.

¹ Йдеться не про класичне кочове скотарство арідних степів, а про не менш поширене, особливо у ландшафтах «перехідного» типу, напівкочове скотарство, які за типом господарської діяльності принципово не відрізняються між собою. Див. *Бессонова С. С.* Український Лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація // *Археологія.* — 1999. — № 1. — С. 148—160.

² Ознаки скіфських поховальних комплексів див. *Скорий С. А.* Курган Переп'ягиха (до етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя). — К., 1990. — С. 79—88.

³ *Павленко Ю. В.* Предистория сложения раннеклассового общества на территории Украины // *Мурзин В. Ю., Павленко Ю. В.* Формирование раннеклассового общества на территории Украины. — К., 1989. — С. 19—20.

⁴ Автор цієї статті дотримується думки, що поховальні комплекси скіфського типу Лісостепу і Степу, особливо у VII—VI ст. до н. е., належали здебільшого до різних етносів, які спочатку входили до одного скіфського об'єднання на Північному Кавказі.

⁵ Цит за: *Чибилев А. А.* Лик степи. — Л., 1990. — С. 10.

⁶ Умовним рубежем між Степом і Лісостепом фактично вважається вісь смуги високого атмосферного тиску, що обумовлює континентальність клімату. *Чибилев А. А.* Лик степи. — С. 48—49.

⁷ *Мильков Н. Ф.* Природные зоны СССР. — М., 1964. — С. 131, 147.

⁸ *Ларин И. В.* Луговое и пастбищное хозяйство. — М.-Л., 1950. — С. 225; *Бучинский И. Е.* Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. — К., 1963. — С. 231—233; *Мильков Н. Ф.* Вказ. праця. — С. 132, 141; *Чижов М. А.* Український Лісостеп. — К., 1961. — С. 52—64.

⁹ У степах Заволжя і Казахстану — регіонах класичного кочового скотарства — товщина снігового покриву також сягає приблизно 30 см при тривалості зими 140—160 днів. *Мильков Н. Ф.* Вказ. праця. — С. 169.

¹⁰ *Шилик К. К.* Влияние природных условий на выбор трасс древних транспортных путей // *Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции.* — М., 1981. — С. 183.

¹¹ *Чижов М. А.* Вказ. праця. — С. 158.

¹² *Ларин И. В.* Луговое и пастбищное хозяйство. — С. 225.

¹³ *Чижов М. А.* Український Лісостеп. — С. 35, 36.

¹⁴ *Докучаев В. В.* Наши степи прежде и теперь. — М., 1953. — С. 72.

¹⁵ *Докучаев В. В.* Наши степи.... — С. 71.

¹⁶ *Шилик К. К.* Влияние природных условий.... — С. 184—185.

¹⁷ *Хохоровські Я.* Кіммерійці, скіфи і сармати та Середня Європа // *Кочівники України.* — *Katalog Wystawy Muzeum Śląskie.* — Katowice, 1996. — С. 116—117.

¹⁸ *Исаченко А. Г., Шляпников А. А.* Ландшафты. — М., 1989. — С. 134.

¹⁹ *Ларин И. В.* Указ. соч. — С. 226.

²⁰ Підрахунки за картами реставрації рослинності, які входять до складу «Справочных общегеографических карт» по областях України. — ГУГК. — М., 1985—1990.

²¹ *Мильков Н. Ф.* Указ. соч. — С. 136; *Чибилев А. А.* Указ. соч. — С. 82.

²² *Балашов Л. С., Сипайлова Л. М., Соломаха В. А., Шеляг-Сосонко Ю. Р.* Типология лугов Украины и их рациональное использование. — К., 1988. — С. 42, 103, 106, 116, 129.

²³ Існують суперечливі думки щодо часу і умов їх утворення. Див.: *Природа Украинской ССР. Почвы.* — К., 1986. — С. 64.

²⁴ *Докучаев В. В.* вважав наявність курганів у колишній Полтавській губернії вірною ознакою степових ґрунтів. *Докучаев В. В.* Указ. соч. — С. 10.

²⁵ *Александровский А. Л., Гольева А. А.* Палеоэкология древнего человека по данным междисциплинарных исследований почв археологических памятников Верхнего Дона // *Археологические памятники Лесостепного Придонья.* — Липецк, 1996. — С. 178—179.

²⁶ *Чибилев А. А.* Лик степи. — С. 32—33.

²⁷ Ми приєднуємося до точки зору кліматологів, які з початком раннього залізного віку співвідносять лише початок цілої епохи підвищеної зволоженості. На початку даної епохи деякі дослідники визначають перехідний період, що тривав приблизно до середини I тис. до н. е. У його межах вологі відрізки часу перемежовувалися інтервалами відносно «сухих» десятиліть. *Раунер Ю. Л.* Динамика экстремумов увлажнения за исторический период // *Изв. АН СССР.* — Сер. Геогр. — 1981. — № 6. — С. 7. — Табл. 1. В цей період у Європі зафіксовано катастрофічні кліматичні прояви (особливо суворі зими, сильні холодні вітри, повені тощо). *Шнитников А. В.* Изменчивость общей увлажненности материков северного полушария // *Зап. Геогр. Общ. СССР.* — Т. 16. — Н. с., 1957. — С. 262—264. Можливо, кінець VII — поч. VI ст. до н. е. збігаються саме із помірно посушливою фазою, а середина VI ст. — з періодом катастрофічних природних явищ, чим і пояснюється «лакуна» в археологічних пам'ятках цього часу на всій території Євразії. Можливо, саме з цим пов'язане просування лісових племен у південному напрямку у VI—V ст. до н. е.

²⁸ *Природа Украинской ССР....* — С. 92.

²⁹ *Бучинский И. Е.* Климат Украины.... С. 235—237.

³⁰ *Бессонова С. С.* Український Лісостеп.... С. 153—155.

³¹ *Шрамко Б. А.* Древности Северского Донца. — Харьков, 1962. — С. 176, 185, 187. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — С. 90.

- ³² Цалкин В. И. Животноводство населения Северного Причерноморья в эпоху поздней бронзы и раннего железа // ПСА / (МИА. — № 177). — 1971. — С. 14.
- ³³ Потапов Л. П. Очерки по истории Шории. — М.-Л., 1936. — С. 96—97; Руденко С. И. Башкиры. — М., 1955. — С. 105, 106, 109, 111.
- ³⁴ Ларин И. В. Система использования пастбищ. — М., 1948. — С. 19, 30, 40.
- ³⁵ Кириков С. В. Человек и природа восточноевропейской лесостепи в X — начале XIX вв. — М., 1979. — С. 23, 53, 54.
- ³⁶ Железчиков Б. Ф. Вероятная численность савромато-сарматов Южного Приуралья и Заволжья в VI в. до н. э. — I в. н. э. по демографическим и экологическим данным // ДЕССВ. — М., 1984. — С. 66; Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт степных скифов. — К., 1989. — С. 17—24.
- ³⁷ Железчиков Б. Ф. Вероятная численность.... — С. 65; Гаврилюк Н. А. Домашнее производство.... — С. 22.
- ³⁸ Наприклад, башкирські корови ще у XVII—XVIII ст. відзначалися невеликими розмірами і на початку зими тебенували разом із кіньми. Руденко С. И. Башкиры.... — С. 107. Відносно малих розмірів скифської худоби див. посил. 32.
- ³⁹ Плетнева С. А. Половцы. — М., 1990. — С. 79—80.
- ⁴⁰ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешико В. М. Сельская округа Ольвии. — К., 1989. — С. 36.
- ⁴¹ Иевлев М. М. Природные условия на территории Восточной Европы в X—XIII вв. и их влияние на размещение маршрута торгового пути из Киева в Булгар // Археологическое изучение микрорегионов. — Тез. докл. — Воронеж, 1990. — С. 49—51; Моця А. П., Халиков А. Х. Путь из Булгара в Киев: результаты и задачи исследования. — Там само. — С. 17—19.
- ⁴² У середній віці траса від Києва простягалася на Галич і далі.
- ⁴³ Шилик К. К. Влияние природных условий.... — С. 185—186.
- ⁴⁴ Див. реконструкцію найважливіших трас скифського часу в праці: Šramko V. A. Die Osteuropäische Steppe und Wald-steppe in ihren Wechselbeziehungen während der frühen Eisenzeit // Archaeologische Mitteilungen aus Iran. — Berlin, 1992. — Band 25. — abb. 1.
- ⁴⁵ Коваленко В. П., Сытый Ю. Н. Черниговское ответвление пути Киев — Булгар // Археологическое изучение микрорегионов. — С. 42—44.
- ⁴⁶ Шрамко В. А. Древности Северского Донца. — С. 227; Сребродольский Б. И. Янтарь. — М., 1984. — С. 80, 100.
- ⁴⁷ Бочкарев В. С. Изменчивость и традиционность в металлообрабатывающем производстве (по материалам эпохи поздней бронзы Северного Причерноморья) // Преемственность и инновации в развитии древних культур. — Л., 1981. — С. 25—27.
- ⁴⁸ Мельниковская О. Н. Племена Белоруссии в раннем железном веке. — М., 1967. — С. 141—144; Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. — К., 1976. — С. 123.
- ⁴⁹ Паньков С. В. Чорна металургія на території Південного заходу Східної Європи (до концепції розвитку) // Археологія. — 1994. — № 4. — С. 50.
- ⁵⁰ Вознесенская Г. А., Хомутова Л. С. Техника и технология кузнечного производства на городище Марица // СА. — 1979. № 4; Барцева Т. Б. Цветная металлообработка скифской поры (Днепрополье лесостепное Левобережье). — М., 1981; Лошенко М. И., Барцева Т. Б. К вопросу о бронзолитейном ремесле населения милоградской культуры // Гістарычна археалагічны зборнік. — Мінск, 1995. — № 6. — С. 78—104.
- ⁵¹ Шрамко В. А. Ковальське ремесло у населення скифського часу в басейнах Ворскли та Псла. — Автореф. дис.... канд. іст. наук. — К., 1994.
- ⁵² Šramko V. A. Die Osteuropäische Steppe..... — Abb. I.
- ⁵³ Чижев М. А. Вказ. праця. — С. 172—175.
- ⁵⁴ Очевидно, що Дніпровська заплава зазнала значних змін у порівнянні зі скифськими часами, особливо її прируслова частина з найкращими луками. Афанасьев Д. Я. Заплавні луки Середнього Дніпра та заходи їх поліпшення. — К., 1950. — С. 3, 5, 20, 32—36.
- ⁵⁵ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983. — С. 310.
- ⁵⁶ Фиалко Е. Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой лесостепи. — К., 1994. — С. 8—12. Рис. 1; Бондарь Н. Н. Поселения среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. — К., 1974. — С. 11, 102, 103, 167—170.
- ⁵⁷ Бондарь Н. Н. Вказ. праця.
- ⁵⁸ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия..... — С. 308.
- ⁵⁹ Григор'єв В. П. Про етнічну приналежність похованих в курганах рубежу VII—VI ст. до н. е. біля сіл Гладківщина і Придніпровське // Археологічні дослідження на Черкащині. — Черкаси, 1995. — С. 58—67.
- ⁶⁰ Фиалко Е. Е. Памятники скифской эпохи..... — С. 17—18. Рис. 28, 29.
- ⁶¹ Фиалко Е. Е. Вказ. праця. — С. 13, 14. — Рис. 25.
- ⁶² Савчук А. П. Нові дослідження Каратувльського городища. Доповідь на засіданні відділу скифо-сарматської археології ІА НАНУ.

- ⁶³ Див.: *Фиалко Е. Е.* Вказ праця. — С. 12; *Роздобудько М. В., Тетеря Д. А.* До питання про так зване Каратувльське городище // Більське городище у контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 223.
- ⁶⁴ *Роздобудько М. В., Тетеря Д. А.* Вказ. праця. — С. 234. Нові аргументи на користь трактування Каратувльського городища як такого, що належало власне скіфам-номадам, наведені у статті: *Мурзін В. Ю., Ролле Р.* Скіфські міста у лісостепу (до постановки питання) // Більське городище у контексті..... — С. 181—182.
- ⁶⁵ *Роздобудько М. В., Тетеря Д. А.* Вказ. праця.
- ⁶⁶ *Павленко Ю. В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994. — С. 151.
- ⁶⁷ *Плетнева С. А.* Половцы. — С. 81, 82, 84.
- ⁶⁸ *Кириков С. В.* Человек и природа..... — С. 23.
- ⁶⁹ *Максимович Н.* Днепр и его бассейн. — К., 1901. — С. 348.
- ⁷⁰ *Ильинская В. А.* Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — К., 1968. — С. 185—186.
- ⁷¹ *Ильинська В.* Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі (1946 р.) // АП. — 1949. — Т. 2. — С. 139—148. — Рис. 1.
- ⁷² *Ильинская В. А.* Скифы .... — С. 185.
- ⁷³ *Ильинская В. А.* Вказ. праця. — С. 181.
- ⁷⁴ *Ильинская В. А.* Вказ. праця. — С. 186—188.
- ⁷⁵ *Скорый С. А.* Киммерийцы в Украинской Лесостепи. — Киев-Полтава, 1999. — Рис. 1.
- ⁷⁶ *Моця А. П., Халиков А. Х.* Путь из Булгара в Киев. — С. 19.
- ⁷⁷ *Пузикова А. И.* Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье). — М., 1997. — С. 88. Якщо виходити із сучасних датувань, скіфоїдні шари цих поселень можна віднести до VII—I пол. VI ст. до н. е.
- ⁷⁸ Можливо, скіфоїдне населення переселяється на Середній Дон. *Медведев А. П.* Ранний железный век Лесостепного Подонья (археология и этнокультурная история). Автор дис.... докт. ист. наук. — М., 1997. — С. 22.
- ⁷⁹ Див. посил. 28.
- ⁸⁰ *Кириков С. В.* Вказ. праця. — С. 23, 53.
- ⁸¹ *Самоковасов Д. Я.* Могилы русской земли. — М., 1908. — С. 137—139; *Ильинская В. А.* Скифы днепровского лесостепного Левобережья. — С. 179—181.
- ⁸² *Черненко Е. Е.* О топографии курганных могильников Посулья // Киммерийцы и скифы. — Тез. докл. конф. — Ч. П.-Кировоград, 1987. — С. 82.
- ⁸³ *Мурзін В. Ю., Ролле Р.* «Царские» скифы и их локализация // Скифы, хазары, славяне и Русь. — Тез. докл. конф. — СПб., 1998. — С. 53—54.
- ⁸⁴ *Раевский Д. С.* Ранние скифы: среда обитания и хозяйственно-культурный тип // ВДИ. — 1995. — № 4. — С. 87—95.
- ⁸⁵ Посилання на статті з цього питання див.: *Пузикова А. И.* Вказ. праця. — С. 86, пос. 100; *Медведев А. П.* Ранний железный век Лесостепного Подонья. — М., 1999. — С. 51—52. — Рис. 19.
- ⁸⁶ *Рыбаков Б. А.* «Слово о полку Игореве» и его современники. — М., 1971. — С. 164.
- ⁸⁷ *Šratko V. A.* Op cit.
- ⁸⁸ Місце Ромни відоме до наших часів великими ярмарками. *Болтрик Ю. В., Фиалко Е. Е.* Басовское городище — центр Посульского узла памятников // Древности. — ХИИАЕ. — Харьков, 1995. — С. 40—43.
- ⁸⁹ *Коваленко В. П., Сытый Ю. Н.* Черниговское ответвление пути..... — С. 42—43.
- ⁹⁰ *Русов А. И.* Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия. — К., 1876.
- ⁹¹ *Нейхардт А. А.* Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. — Л., 1982. — С. 182, пос. 76. Щоправда, існування самостійної торгівлі номадів в ранні часи ще не доведено.
- ⁹² *Моруженко А. А.* История населения лесостепного междуречья Днепра и Дона в скифское время. — автор. дис..... докт. ист. наук. — К., 1989. — С. 18.
- ⁹³ *Šratko V. A.* Op cit.
- ⁹⁴ *Гавриш П. А.* Некоторые вопросы ранней истории населения среднего течения Псла в скифское время // Киммерийцы и скифы. — Тез. докл. — Мелитополь, 1992. — С. 24—25.
- ⁹⁵ *Гавриш П. Я.* Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Приписілля). — Полтава, 2000. — Рис. 1.
- ⁹⁶ *Маринич О. М., Міхелі С. В. та ін.* Ландшафти (Карта). — К., 1997.
- ⁹⁷ *Чижов М. А.* Український Лісостеп. — С. 190.
- ⁹⁸ *Кириков С. В.* Человек и природа..... — С. 49—50.
- ⁹⁹ *Козенкова В. И.* Кобанская культура: модель тысячелетнего развития. Дис. .... докт. ист. наук в форме научного доклада. — М., 1989. — С. 48.
- ¹⁰⁰ *Медведев А. П.* Вказ. праця. — С. 19—20.
- ¹⁰¹ Порівн.: *Бунятян К. П.* Скотарство та спосіб життя // Археологія. — 1997. — № 3. — С. 36—37.

- ¹⁰² Шрамко Б. А. Древности..... — С. 178.
- ¹⁰³ Порівн.: Бондарь Н. Н. Поселения..... — С. 11, 103, 167.
- ¹⁰⁴ Либеров П. Д. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца // МИА. — 1962. — № 113. — Рис. 1.
- ¹⁰⁵ Скорый С. А. Киммерийцы в Украинской Лесостепи. — Рис. 1.
- ¹⁰⁶ У другій половині V—IV ст. до н. е. на території Великого Більського городища вже споруджувалися курганні воїнські поховання, серед них одне в катакомбі. Шрамко Б. А. Бельское городище.... — С. 154—155; Мурзин В. Ю., Ролие Р., Скорый С. А. Дослідження курганів на території Більського городища // ПАЗ. — Полтава. — 1995. — № 3. — С. 81. — Рис. 2.
- ¹⁰⁷ Ковпаненко Г. Т. Племена скифського часу на Ворсклі. — К., 1967. — Рис. 1. — С. 82, 99.
- ¹⁰⁸ Шрамко Б. А. Археология раннего железного века Восточной Европы. — Харьков, 1983. — С. 60. — Рис. 4; Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В., Дегтярь А. К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 143—155.
- ¹⁰⁹ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. — С. 210—214.
- ¹¹⁰ Шрамко І. Б. Ковальське ремесло....
- ¹¹¹ Шрамко Б. А. Люботинское городище // Люботинское городище. — С. 10.
- ¹¹² Скорый С. А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. — К., 1997. — С. 22.
- ¹¹³ Шрамко В. А. Op cit. — S. 54; Шрамко Б. А. Археология раннего..... — С. 54—58.
- ¹¹⁴ Островерхов А. С. Ольвия и торговые пути Скифии // ДСЗП. — К., 1981. — С. 91.

С. С. Бессонова

НЕКОТОРЫЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ РАЗМЕЩЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ В УКРАИНСКОЙ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ ЛЕСОСТЕПИ

Анализ пространственного соотношения поселений и курганов скифского времени и их связей с ландшафтами определенных типов позволяет заключить следующее. Наиболее очевидна связь курганов, содержавших захоронения так называемого дружинного типа с открытыми пространствами и зонами наилучших пастбищ. Достаточно четко прослеживается также тяготение могильников упомянутого типа к поселенческим зонам и стратегическим пунктам на торговых трассах. Зная размеры поселенческих зон (они были ограничены размерами массивов «земледельческих» грунтов) и направление главных сухопутных трасс, можно со значительной долей вероятности определить места концентрации «дружинных» могильников. Исключение составляют поселенческие зоны в сильно расчлененных и заселенных местностях, где упомянутые погребения отсутствуют. В ряде случаев прослеживается пространственное разграничение курганных могильников и центров поселенческих зон. Оптимальным можно считать соотношение зон курганных могильников (и соответственно сезонных пастбищ полуномадов) и оседлых поселений в бассейне Сулы в VII—VI вв. до н. э. Формирование крупных могильников рядом с городищами, в особенности в V—IV вв. до н. э., могло быть связано с деятельностью торгово-ремесленных центров.

S. S. Bessonova

SOME REGULARITIES IN LOCATION OF SCYTHIAN-TYPE SITES IN THE FOREST-STEPPE REGION OF THE LEFT BANK UKRAINE

The analysis of the spatial correlation between settlements and burial mounds of the Scythian time and their relation to certain landscapes allows us to infer the following. The most obvious is the relation of burial mounds including burials of the so-called suite type with open spaces and the zones of the best pastures. We also quite clearly observe the inclination of burial-grounds of the above-mentioned type to settled zones and strategic centers on trade lines. Given the sizes of settled zones (they were limited by the sizes of the massives of «agricultural» soils) and the directions of main land lines, one can determine the places, where «suite» burial-grounds are concentrated, with a significant probability except for the settled zones in strongly disjointed and wooden localities where no above-mentioned burial-grounds are present. In several cases, we can trace a spatial delimitation of burial mounds and the centers of settled zones. As optimum, we consider the correlation between the zones of burial mounds (and, respectively, of seasonal pastures of seminomads) and stationary settlements in the basin of the Sula river in the VII-VI centuries BC. The formation of large burial grounds near settlements, in particular in the V—IV centuries BC, can be related to the activity of the centers of trade and crafts.

Одержано 19.02.1998